

FOLKLORLAŞAN HZ. HÜSEYİN VE KERBELA OLAYI*

The Folklorization Hazrat Hussein And The Event of Kerbela

Fuzuli BAYAT**

Öz

İmam Hüseyin ve Kerbela olayının sözlü ortama getirilmesi hafızalarda yaşayan tarihin, olup bitmiş olayların anlatıldığı özel metinlerdir. Hz. Hüseyin Kerbela, ağıtları, mersiyeleri, maktelleri, efsaneleri, masalları, menkıbeleri, ritüelleri, Şebih gösterileriyle, kısacası, bütünüyle folklorudur.

Muharremlik, Kerbela ve Hz. Hüseyin üçgeninde cereyan eden olaylar Hakla batılın mücadelesi olup sözlü edebiyatın yaygın türlerinden biri hâline gelmiştir. Bütün bunlar dinî folklor dediğimiz halk edebiyatı ürününün Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinden kısa süre sonra meydana gelmesine sebep olmuştur. Dinî folklor din antropolojisi, fenomenolojisi, psikolojisi, etnolojisi, felsefesi gibi modern sayılabilecek ilimler arasında yer alır. Ancak burada bir inceleğe de dikkat etmek gerekir. O da din folkloru değil, dinî folklor meselesidir ki, bu açıdan yaşattıkta dinî folklor kavramı din fenomenolojisinden, antropolojisinden, felsefesinden farklı bir anlam kazanır. Son üç disiplin dinin içinde var olanları, dinî folklor ise kissaların, olayların sözel ortama folklorik kurallar dahilinde getirilmesini ve bu bağlamda yaranan efsane, rivayet ve masalları, Şebih halk tiyatrosunu öğrenir. Sözlü edebiyatta Hz. Hüseyin yer yer tarihi kişiliğinden sıyrılarak bit mit kahramanı niteliği kazanmıştır.

Bu yazıda Hz. Hüseyin'in celâl makamı, hak batıl savaşı bağlamında mücadelesinin folklorik bir örtüye bürünmesi araştırılacak, onunla ilgili anlatılar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kerbela, Hz. Hüseyin, Celâl Makamı, Dinî Folklor, Sözlü Edebiyat, Efsane.

Abstract

The folklorization of Imam Husayn and Karbala are special faith-based texts in which history lives in memories and the events that have happened are told. In short, it is completely folklore with its laments, elegies, maqāts, legends, tales, rituals, and Shabih performances.

The events that took place in the triangle of Muharremlik , Karbala and Hazrat Husayn, is a new product of folk literature that we call 'religious folklore'. Religious folklore is among the modern sciences such as anthropology, phenomenology, psychology, ethnology, and philosophy of religion. However, it is useful to note a fine detail here. It is not a matter of folklore in religion, but a matter of religious folklore. When approached from this perspective, the concept of religious folklore gains a different meaning from phenomenology, anthropology, and philosophy of religion. The latter study what exists in religion but religious folklore deals with bringing stories and events into the verbal environment with folkloric rules and legends, and studies rumours and Shabih folk theatre in this context. In oral literature, Hazrat Husayn sometimes gets rid of his historical personality and became a hero of myth.

In this article, the folkloric veil of Husayn's maqām of jelāl , his struggle in the battle of truth and falsehood, and the narratives about him will be examined.

Keywords: Karbala, Hazrat Husayn, Maqām of jelāl, Religious folklore, Oral literature, Legend.

* Geliş Tarihi: 09.09.2020, Kabul Tarihi: 30.10.2020. DOI: 10.34189/hbv.97.004

** Prof. Dr. Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Folklor Enstitüsü, fuzulibayat58@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0811-5852>

1. Giriş

Sözlü kültürün bir kısmını dinî motifli, dinî konulu efsaneler, masallar, hikâyetler oluşturur ki toplum bunları şevkle icra ettiği gibi büyük bir coşkuyla da dinliyor. İster kıssaların, isterse de diğer din büyükleri hakkında oluşturulan söylemler, halk hikâyeleri, deyim ve masallar İslam'ın, geniş anlamda dinin popülerleşmesi, sözel ortama getirilmesidir. Hiçbir din ilk ortaya çıktığı şekliyle, resmi ve kanonik algılanması ile varlığını sürdüremez. Bunu tektanrılı dinlerden Musevilik, Hıristiyanlık, İslamiyet ve felsefi pratik dinlerin varlığı da kanıtlamaktadır. Din ortaya çıktığı bölgede folklorik özellik kazanırsa, onun farklı toplumlarda ve coğrafyalarda, değişik dinî inançlar içinde yayılması ilkin durumundan az veya çok derecede uzaklaşmasına sebep olur. Bu problem ilahiyatçılarla halkbilimcilerin ayrıldığı noktadır. Ancak her bir din resmi olanla gayri resmi olanın, hatta batıl adlandırılabilirlerimizin mecmusundan ibarettir. Saf, ilkin şeklinden uzaklaşmamış, reforme edilmemiş, halkın düşünce süzgecinden geçmemiş din veya inanç yoktur. Halkbilimcilerin de görevi halkın dinî inançlarının mahsülü olan sözlü edebiyatın semantiğini, felsefesini ve nihayet, işlevini öğrenmekle millî bilincin, psikolojinin, inanç dünyasının mekanizmasını öğrenmektir.

Dinî etnolojinin neredeyse her alanı mitoloji ile sıkı bağlantılıdır ki bu da dinler tarihi, fenomenolojisiyle, din diliyle geniş anlamda inançlarla vb. karakterize edilir. Dinî hikâyelerin kaynağını bu veya diğer şekilde Kur'an, hadisler, sahâbe ve tâbiînlerin hatıraları, onlardan aktarılan hikâyeler, din alimlerinin eserleri, Siyer-i Enbiya olarak nitelendirilen peygamber olayları, hadis kitapları ve semavi kitaplar oluşturur. Vurgulamak gerekir ki dinî efsane ve masallar, olay ve halk hikâyeleri, genelde icra ortamı dikkate alınarak anlatılır. Bu ise yeni bir folklor türünün – dinî folklorun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreç ilk varyantında kutsal dinî kitaplardan sözlü ortama getirilmiş, yeni işlev ve anlamda, yeni içerik ve şekilde ikinci yaşamına dahil olmuştur. Dinin folklorlaşmasında yazılı metni sözel ortama getiren din görevlileri (molla, imam) ile birlikte bir de onu sözel icra muhitinde din görevlisinden dinleyip, sonradan hafızalarında kalanları yeniden anlatan söyleyiciler vardır.

Özetle dinî folklor adı altında biz semavi dinlerin kitaplarında olan kıssaların, olayların folklorlaşmasını kastediyoruz. Doğal olarak yaygın dinî konulardan biri peygamberlerin kıssaları ise bir diğeri dünyanın, ilk insanın yaratılması, kavimlerin helakı, tufan olayı, kıyamet, ahiret hayatı vs. hakkında olanlardır.

Neticede dinî folklor adı altında aşağıdakiler dikkat merkezine alınmıştır:

Daha geniş anlamda batıl veya boş inanç olarak değerlendirilen ve resmi dinî ideolojinin kabul etmediği inanç fenomeni kastedilmektedir. Buraya gece turnak kesmenin uğursuzluk getireceği, köpeğin ulumasının olumsuzluklara neden olacağı, baykuş görmenin ölümü haber vermesi, gece karanlığında yere sıcak su dökmenin çarpılmaya sebep olacağı vs. gibi batıl inançlar dahildir. Batıl inançlar

bir zamanlar eski insanların inandıkları dinî hayatın bir parçasını, inançlarının temelini, faaliyetlerinin özünü oluşturmuştur. Hikmet Tanyu bir makalesinde dinî folkloru batıl inanç yönünden kavradığını şu şekilde izah eder: “Bazen bir inanç veya bir görünüş, davranış hakkında hüküm, bir taraftan folklorun bir bölümü, bir taraftan da dinî, manevi folklorla bağlı olabilir” (Tanyu 1976: 123-124). Ve buna ait bir kaç örnek verir: doğayla meteorolojiyle bağlı folklor, çoğu zaman dinî folklorun dışındadır. Ancak köpeğin uğursuzluğu veya ulumasının depreme veya bir felakete işare ettiği, kavak ağacının yaprağını dökmesi ile kışın sert geçeceyi inancı yanında, dolu yağmasını durdurmak için kavak ağacından bir vasıta gibi istifade etmek veya ruhların konakladığı yerlerden birinin de kavak ağacı olduğu görüşü, dinî folklorun ağaçla bağlı inançlarına dahildir. Ayrıca yağmur duası ile bağlı işlemler de dinî folklorla alakalıdır.

Bize göre somut anlamda dinî folklor dendiğinde: Kitab-ı Mukaddes’de ve Kur’ân’da olan kıssaların folklorlaşmış (sözel ortama getirilmiş) varyantı ile beraber semavi kitaplarda olmayan, ancak sözlü kültürde söylene gelen din büyükleri ve onların başlarından geçen olaylarla bağlı hikâyeler, efsaneler, menkıbeler ve masallar kastedilmektedir.

Buradan hareketle dinî folklorla aşağıdakiler dahil edilebilir:

1. Dinî folklorun konusunun büyük bir kısmını Kur’ân kaynaklı anlatılar oluşturur.
2. Bir kısmı da kutsal kitap kaynaklı olmayan sözlü anlatılardır. Özellikle halk edebiyatında Hz. Ali, İmamlar, Kerbela vs. ilgili efsane, masal, menkıbeler Kur’ân kaynaklı olmasalar da dinî folklorun geniş yayılan türlerindedir.

Türk İslam dünyasında her iki dinî folklor metinlerinin geniş yayıldığı bilinmektedir. Sözlü edebiyat derleyicilerinin, araştırmacılarının klasik folklor türlerinin unutulmaya yüz tuttuğu bir zamanda dinî metinlerin hâlen de varlığını koruduğu gerçeğiyle yüzleşmeleri, bu türün halk arasında yaygın olduğundan haber verir. Türk halklarının, özellikle Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan vb. Kerbela’ya, Hz. Hüseyin’e büyük önem vermelerinin asıl sebebi haktan yana olmaları, adaleti korumalarıysa, bir diğer sebebi de Emevi ve Abbasi zulmünden kaçıp Azerbaycan’a, Orta Asya’ya sığınan Ehl-i Beyt mensuplarına yerli halkın kuçak açması, onların davasını kendi davaları olarak bilmeleridir. Bir diğer mesele; elde olan bilgilere göre 72 Kerbela şehidi arasında Türklerin de olmasıdır (Kitapçı 1988; URL 1)

2. Hak Uğrunda Savaşan Kahraman veya Allahın Celâl Makamı - Hz. Hüseyin

Hz. Ali’nin imamet makamına yükselen iki oğluna Hz. Peygamber, Harun peygamberin oğullarının adını vermiştir: Hasan (Şebber) ve Hüseyin (Şebbir). Hz. Ali’den rivayet edilen bir rivayette şöyle denilir: “Ben harbi, darbı sever bir adamdım,

Hasan doğduğu zaman ona Harb ismini koymuştum. Resûlullah Aleyhisselâm geldi, 'Gösteriniz oğlumu bana, ne isim koydunuz ona?' diye buyurdu. 'Harb ismini koydum' dedim. 'Hayır, o Hasan'dır' buyurdu. Hüseyin doğduğu zaman da ona Harb ismini koymuştum. Resûlullah Aleyhisselâm geldi, 'Gösteriniz oğlumu bana, ne isim koydunuz ona?' diye buyurdu. 'Harb ismini koydum' dedim. 'Hayır, o Hüseyin'dir' buyurdu" (Aslan 2010: 69).

Bu durum Hz. Ali'nin üçüncü oğlu doğduğu zaman da baş verir ve Resûlullah da çocuğa Muhassin ismini koyur. Bu uzun anlatının devamında Hz. Peygamber "Ben bunlara Hârûn Aleyhisselâm'ın oğulları Şebber, Şebbir ve Müşebbir'in isimlerini koydum" buyurdu (Aslan 2010: 69). Hz. Ali'nin çocuklarına Hz. Harun'un oğullarını isminin koyulması Cebrail'e bağlanır: "Yâ Muhammed, Rabbin sana selam söylüyor, oğluna Hârûn'un oğlunun ismini koy, diyor."

Burada Celvetiye tarikatının 32. şeyhi olan büyük mutasavvuf Bursalı İsmail Hakkı'nın Hüseyin adına verdiği anlamları hatırlatmakta da yarar vardır, çünkü bu yorumlar "seyyidü'ş-şühedâ" diye tüm İslam dünyasında bilinen Hz. Hüseyin'in şahsiyeti hakkında en tutarlı bilgilerdir:

"Hüseyin" kelimesinin başındaki 'hâ' harfi 'hîta'ya yani 'muhâfaza ve gözetim'e işaretler. Çünkü Peygamberimiz, Hasaneyn hakkında 'ikisi dahi bendendir' buyurmuşlardır.

"Hüseyin" kelimesinin başındaki 'hâ' harfi Hakk'a işaretler, çünkü her iki kelime de ha harfi ile başlamaktadır. Dolayısıyla Hüseyin Hak üzerine sâbit-kadem olmuş yani Hak üzere hükmetmiştir". Hüseyin kelimesinin her bir harfina dinî-tasavvufi bir anlam yükleyen Bursalı İsmail Hakkı şu sonuca varır: "Hüseyin" ismi dört harften meydana gelir ki 'evvel, âhir, zâhir, bâtın' demektir. "Hüseyin" ismi dört harften meydana gelir ki Allah'ın sıfatları olan 'hayat, ilim, irade ve kudret'e işaretler. "Hüseyin" ismi dört harften meydana gelir ki anâsır-ı erba'aya işaretler (Hava, su, toprak, ateş). "Hüseyin" ismi dört harften meydana gelir ki insan vücudunun temeli sayılan ahlât-ı erba'aya işaretler (dem, balgam, safrâ, sevdâ)" (Aslan 2010: 76).

Peygamberin torunlarına Hasan ile Hüseyin adını vermesi ve bunların Harun'un oğlanlarının adının Arapça varyantı olması meşhur bir hadisle de teyid edilir. Hz. Peygamber Hz. Ali'ye Harun Musa için ne ise, sen de benim için osun, demiştir (URL 2). Bu hadis Hz. Hüseyin'in dilinden şöyle anlatılıyor: "Resulullah'ın Tebuk seferi sırasında babama, 'Musa için Harun ne ise sen de benim için osun. Sen benden sonra bütün müminlerin velisisin.' dediğini biliyor musunuz?" Peygamber bu hadisle nübüvvet ve velayet makamlarını (Hz. Ali'nin velayet ve imamet makamı meselesi) anlatmıştır ki bu bizim konunun dışında olan bir meseledir. Halk arasında geniş yayılan dinî kıssalara göre cennet Hasan ile Hüseyin'in geleceğini duyunca parlaklaşmağa başladı, o nedenle Hasan'la Hüseyin cennet melekleridir denilir.

Hız. Hasan'ın Muaviye ile anlaşması, Müslüman kanının akıtılmasını durdurmak için hilafet makamından vazgeçmesi onun zulme boyun eğmeyen ve zulümle barışmayan Hız. Hüseyin'den farklı bir karaktere sahip olduğunu gösterir. O nedenle Hız. Hasan ehl-i tasavvufa göre rıza makamının, yani Allah'ın (cc) cemâlinin temsilcisidir. Hız. Hüseyin ise zulme, haksızlığa karşı itiraz makamının, yani Allah'ın (cc) celâl sıfatlarının temsilcisidir. İmam Hüseyin'in celâl makamında olmasının sebebi, onun zulüm, küfür ve inkarın Allah'ın (cc) celâl, izzet ve azemetine karşı olmasına göredir. Küfüre, inkara, zulme karşı durmak Allahın celil (celâl) isminin esas görevlerinden biridir. Ayrıca Hız. Hüseyin'in isyankarlığı celâlin Cenab-ı Hakkın kahrının ve azemetinin tecellisi olmasına göredir. Celâl, Hakkın isim ve sıfatlarının cüzlerde ve fertlerde değil nevlerde ve küll hâlinde tecelli ettiğini gösterir. Hız. Hüseyin de Yezid'in şahsına karşı değil, yezidliğe karşıdır. Bir adamın adaletsizliğine, fâsıklığına karşı değil, İslam adına yapılan ahlaksızlığa, zülme karşıdır. O bakımdan Hız. Hüseyin yezidiliğin temsilcisi olan Yezid'e biat etmemekle kalmamış, bu belayı ortadan kaldırmak için ayaklanmıştı.

İmam Hasan'ın neden zulme isyan etmeyip de Muaviye ile razılaşması konusuna baktığımızda; Allah'ın iki tür isim grubundan biri olan cemâlın temsilcisi olan ve ismin gereği lütuf, ikram, merhemet, nur, ihsan, bağışlama, hüsn gibi görev ve özellikleri olduğundan isyan edemezdi. Hız. Hüseyin Allah'ın celâl gurubu isimlerinin tecellisiydi ve kahr, intikam, ceza, azemet, kibriya (kudret) gibi sıfatların tecellisi olduğundan Yezid'le, yezidilikle barışması, bir kenara çekilip sakin bir hayat sürmesi mümkün değildi. Burada adların tabiatına uyumlu kaderlerin belirlenmesi, kadere göre adların mana âleminde varlığı meselesi söz konusudur.

Halk anlatısı da bu kaderi Bezm-i Elest'e kadar götürür: "O vakit Allahütealâ Adem'i de yaratmamıştı, bütün ruhları yığı bir yere, perdeni götürdü, bir dene de bayrak koydu ora. O perdeni götürenden sonra Kerbela musibetini ruhlara gösterdi. Dedi, bu bayrağı kim götürebilir. Bunu Ali Aleyhisalam istedi, İmam Hasan istedi, Eyyub Peygamber istedi, İmam Hüseyin getti götürdü" (KK-1).

Ehli tasavvufa göre eğer Hak bir kimseye ihsan, lutuf, rahmet, iyilik, yakınlık, rızâ ve nûrâniyet, sevgi ve kerem gibi sıfatlarıyla tecelli ederse o kimse cemâl sıfatlarını temaşa halinde bulunur; izzet, kibriyâ, kahr, cebr, gazab ve kudret gibi heybet ve azamet sıfatlarıyla tecelli ederse bu tecelliye mazhar olan kişi celâl sıfatlarını temaşa eder. İlim, kudret, halk ve kayyûmiyyet gibi Allah'a mahsus sıfatları seven ve kâmil mârifete özlem duyan bir kimse kemâl sıfatlarını temaşa halinde bulunur. Cemâl sıfatı neşelenme, celâl sıfatı fâni olma, kemâl sıfatı sevme sonucunu verir. (Uludağ 1993: 240). Ve diğer taraftan meseleye daha somut yaklaşmış olursak "celâlde Hak açısından yücelik ve kahrâriyet, kul açısından boyun eğme ve heybet hissetme söz konusudur. Bu tür isim ve sıfatlara sahip olması itibariyle Allah'a celil ismi verilmiştir. Celâl Allah'ın en yüksek seviyede ululuğunu ifade eder; bu anlamdaki celâlin Allah'tan başka hiçbir kimse tarafından bilinmesi mümkün olmadığından celâl ile ilgili

açıklamalardan sadece cemâl (ilâhî güzellik) ve bu cemâlin celâli (celâlî'l-cemâl) yani güzelliğin aşkınlığı anlaşılır. Akıl Allah'ın mutlak celâlini kavrayamadığından celâl denilince mutlak değil, izâfî celâl yani cemâlin celâli anlaşılmalıdır" (Uludağ 1993: 240).

Hız. Hüseyin, Cenab-ı Hakk'ın vahidiyyet ve külli-alem tecellisidir; ehadiyyet ise, cüzi ve özel bir tecelliyattır. Vahidiyyet Allah'ın kemal ve cemâlinin bütün evren üzerinde azemetle tecelli etmesidir ki, bu tecellini her ağıl bütünüyle kavrayamaz. Bunu yalnız Hız. Hüseyin gibi imamet makamında olan büyük insanlar anlayabilir. Ehadiyyet ise Allah'ın sonsuz kemal ve cemâlinin bir cüzde bir parçada, bir eyadaki tecelli ve tezahürüdür ki, bu tecelli vahidiyyete nispeten daha kolay anlaşıldığı için her ağıl ve kalp bu tecelliyi anlayabilir. Onu da hatırlatmak gerekir ki cemâl ve celâl ilk peygamberin oğulları Habil'le Kabil'de başlamıştır. Habil'de cemâl, Kabil'de celâl vardır. Ancak celâl kemala ermediği için Kabil'in celâlî gazaba, hırsa, nefse dönüşür. Hız. Muhammed peygamberlik makamının sonu, son tekamülüdür ve bu Ahir zaman peygamberinden zuhur eden celâl sıfatı adaletsizliğe, zulme karşı çıkmak anlamı taşır. Celâl sıfatı en kamil şekliyle Hız. Ali'de ve Hız. Hüseyin'de tecelli etmiştir.

Hız. Hüseyin'in davası mistik anlamlı değildi, onun davası şeriata uymayanlara biat etmeme formülüne dayanırdı. Onu davet eden Kufelilerin ihanet etmesine bakmaksızın Hüseyin'in Kerbela'ya gelmesi bunun bir kader, alın yazısı olduğunu gösterir. Hız. Hüseyin bunun farkındaydı ve bile bile kaderine doğru gidiyordu. Nitekim bir anlatıda Kufe'ye yola düşmeden önce İmam, dedesinin kabri üzerinde sabaha kadar ağlayarak uykuya dalar. Rüyada, dedesi Hız. Muhammed ona ev halkını da kendisi ile götürmeği, şehit olacağını, davet edenlerin sözlerinden döneceğini, sağ kalan Ehl-i Beyt üyelerinin bu davayı tüm İslam dünyasına anlatacaklarını bildirir (KK-2).

Evlad-ı Resul'un kaderleri ile bağlı hikâyeler Arap, Fars ve Türk sözlü geleneğinde geniş yer tutmaktadır. Bunlardan birinde Hız. Hasan ile Hüseyin'in gelecek kaderleri hakkında şöyle bir anlatı verilir. Bir defasında bayram günlerinin birinde Hasan'la Hüseyin dedeleri Hız. Muhammed'e (bazı varyantlarda annelerine) bize de renkli elbise giydir, dediğinde, Cebrail, Hasan'a yeşil, Hüseyin'e kırmızı elbise giydirir (Suruç 2014: 41). Yeşil muratın hasıl olması, Allah'a kavuşma, kadere razı olmayı sembolize eder. Kırmızı ise kanı, itirazı, isyanı, yani *celâlî* tecelliyi, Allah uğrunda şehadeti temsil eder. Ona göre de bu iki insan Allah yolunda şehit olmuşlardır. Bazı dinî rivayetlere göre Hız. Hasan'la Hüseyin'in kaderi dedeleri Peygambere, Hız. Ali'ye, Hız. Fatma'ya malum idi. Nitekim Cebrail, Hüseyin doğduğunda Peygamberi tebrik ve başsağlığı için ziyaret eder. Peygamber buna bir anlam veremez. Cebrail, bu mazlumu senden sonra Kerbela çölünde şehit edecekler der. Bu bilgi Hız. Fatma ile Hız. Ali'ye de tebliğ edilmiş ve Hız. Ali de bir defasında, hayatımda üç şey kadar bana tesir eden, beni üzen şey olmamıştır, buyurmuştur. Bu üç şeyi; Peygamber'in vefatı, her şeyim olan Fatma'nın vefatı, evlatlarımla şehit edileceği haberi şeklinde bildirmiştir.

3. Sözlü Edebiyatıta Yezidilikle Mücadele veya İlahi Aşkın Sultanı Hz. Hüseyin

Hız. Hüseyin sözlü edebiyatın adalet, hak, vatan uğrunda savaşıan kahraman kalıbı üzerinde anlatı süjesi olmuştur. Buna ilaveten tasavvuf literatüründe celâl sıfatı ile vasıflandırılan Hz. Hüseyin'in zulme karşı çıkması Kerbela olayının folklorlaşmasında mühim rol oynamıştır. O nedenle ilk önce Allah'ın celâl makamının İmam Hüseyin'de tecellisine değinmek gerekir.

Âlemlerin Rabb'inin Kur'an'da, "Allah yalnızca siz Ehl-i Beyt'ten her çeşit pislik ve kötülüğü giderip sizi tertemiz kılmak ister" (Ahzab 33/33) diye buyurduğu bu kutlu ailenin zalimlere kurban gittiği şaşırılacak bir durum değildir. O nedenle de Hz. Ali ve Hz. Hüseyin başta olmakla Ehl-i Beyt'in hayatı büyük ölçüde folklorlaşmıştır. Doğal olarak Kerbela olayı da ilk gününden itibaren sözlü edebiyatın esas konusu olmuştur. Yazıya aktarılanlar da sözlü kültürden derlenen yarı tarihi, yarı efsanevi olaylardır ki sonradan yazılı kaynaklardan tekrar sözlü icra ortamına getirilmiştir. Bu tarihi olay "kuşaktan kuşağa söylenirken yeni olayların, durumların, kültürlerin etkisiyle beslendi. Bu hal halkın arasında yeni inançların, efsanelerin oluşmasına neden oldu" (Güngör 2008: 776)

Hız. Hüseyin ve Kerbela olayı sadece efsane, masal, menkıbe konusu değil, aynı zamanda âşık tarzı şiirimizin de başvurduğu özel bir anlatı türüdür. Fuat Köprülü'nün de yazdığı gibi fasıl başlayınca ve levhanın üstü örtülenden sonra âşıklar birkaç kısa koşma ve divândan sonra, yakılan öd ağaçlarının kokuları arasında Kerbela destanı okurlarmış (Köprülü 1966: 243). Bu da Kerbela olayının, Hz. Hüseyin mücadelesinin Anadolu'da ne kadar yaygın olduğunu kanıtlamaktadır.

Cenabi Kasim'e, Ali Ekber'e,

İsti kumlar üste kalan peykere

Hüseyini-şehide, cismi bi sere,

Şahi-şehidana bağışla meni (Göyçeli Aşık Necem 2000: 21-22).

Burada tabii ki Pir Sultan Abdal'ın bir şiirinde Kerbela şehidi Hz. Hüseyin'e yana yana ağlamasına değinmeden geçmek mümkün değildir:

Oturmuş erenler yasını çeker

İmam Hesevin'in yasıdır deyü

Şehitlerin kanı durmayıp akar

İmam Hüseyin'in kanıdır deyü.

Lanet olsun ol Yezid'in canına

Kıydı Yezid imamların kanına

Kesti başım, götürdü Mervan'ına

İmam Hüseyin'in başıdır deyü (Özmen 1998: 227).

Ehl-i Beyt mensupları Allah'la Resul arasında perdesiz görüşmeyi sağlayan insanlardır. Resul'un her anına, hayatının her safhasına vakıf olan insanlardır. O nedenle İslam aleminde Ehl-i Beyt imamları bütün zamanlarda devirlerinin en üstün alimleri, en büyük ahlak sahipleri, en doğru insanları olmuşlardır. Bunu hem Sünni hem Şii kaynakları gösterir. Nitekim imamların kendi zamanlarının Hıristiyan ve Musevi din alimleri ile tartışmaları ve onlara verdikleri cevaplar da, onların sadece Kur'an'ı değil, İncil'i, Kitab-ı Mukaddes'i de çok üstün seviyede bildiklerini sübut eder. Diğer taraftan İslam tarihinde hiçbir kaynakta onların öğretmenleri ve kimlerden ilim öğrendikleri hakkında bilgi yoktur. Bu ise onların ilmi miras olarak aldıklarına kanıttır. Bu bir nebevi ilimdir, oradan-buradan öğrenilen ilim değildir.

Hz. Hüseyin'in aşkın sultanı olması ilahi bir nimettir ve halk anlatısında bu konsept farklı bir yorumla aşağıdaki şekilde anlatılır: "Bizim gök kubbemiz bir çadırıdır. Onu dört melek tutuptur. Her köşesinden bir melek tutup. İmam Hüseyin doğulanda Hz. Fatime onu beşiğe koymuştu. Çok melekler ah hay etti ki biz de İmam Hüseyin'i görseydik. Fatime bir ara dışarı çıkanda melekler bunu kaldırdılar semaya. O üç melek geldi İmam Hüseyin'i gördü. Biri onu görmeye yetişemedi. Fatime geri döndüğünde oğlunu beşikte görmeyip feğan etmeğe başladı. 'Ay haray, ay dad, oğlumu kim alıp götürdü'. Melekler Hüseyin'i indirip beşiğine koydular. Hüseyin'i göre bilmeyen melek dedi ki 'Hudaya, ben de Hüseyin'i göre bilseydim'.

Bir gün Hudabend-i Alem'den Cenab Cebrail hüküm aldı ki 'Seni çevirek hayvan suretine, atak bir ormana. Ne vakitse Hüseyin'i görürsün. Hayvan donuna düşüb ormana gidersen mi?' Dedi ki, elbette. Yüz yıl ormanda kalsam da Hüseyin'i görmeye giderim. Bunu alıp ormana attılar" (KK-6).

Allahın seçkin kulları ve velileri ki bunların başında Hz. Peygamber'in de Hatice'ye: Ey Hatice ben sana öyle birini getirdim ki, onu Allah benim için seçmiştir, dediği Hz. Ali ve soyum adlandırdığı Ehl-i Beyt imamları gelir. Peygamber'imizin başlattığı büyük hareketin ve kıyamete kadar hüküm sürecek olan ilâhî hidayetinin dizginlerini teslim ettiği insanlar da Ehl-i Beyt'idir. Hz. Hüseyin ve soyu, ilâhî risaleti cahillerin bozmalarından ve hainlerin tuzaklarından korumakla yükümlüdürler. Bazıları bunu isyanla (Hz. Hüseyin, Hz. Zeyd), bazıları ilim ve irfanla (Cafer Sadık, Ali Rıza), bazıları da sabırla, örnek davranışla (İmam Bakir, Musa vb.) sürdürdüler. Bunların büyük çoğunluğu hakkında hem efsane hem aşık şiiri hem masal hem de menkıbe mevcuttur. Ancak bizim konumuz sadece Hz. Hüseyin ve Kerbela olayıdır.

Hız. Muhammed, İslam'ı korumağı, zulme ve bidata karşı mücadele vermediği tüm Müslümanlara, bu mücadeleye önderlik etmediği kendi soyuna emanet etmiştir. Ehl-i Beyt İmamları (hepsine Allah'ın selâmı olsun) Peygamber'imizin (sav) Allah'ın emri ile kendinden sonra ümmetin önderliğini üstlenmek üzere tanıttığı en hayırlı kimselerdir. Nitekim Sahih-i Müslim'e, Sünen-i Daremi'ye, Müsned-i Ahmed'e, Müstedreki Hakim'e ve diğer kaynaklara göre Resullullah (sav) şöyle buyurmaktadır: "Ben sizin aranızda iki paha biçilmez emanet bırakıyorum: –Biri Allah'ın kitabı ve diğeri de Ehl-i Beyt'im. Bu ikisine sınıksız sarıldığınız müddetçe asla sapmazsınız. Bu ikisi Kevser havuzunun başında bana varıncaya kadar birbirinden ayrılmazlar".

Aynı zamanda Hız. Peygamber de Ehl-i Beyt'i Müslümanlara emanet etmiştir. Şûra 23. Ayetin bir bölümünde (buna Meveddet ayeti denilir) şöyle buyrulur: Peygamber Ensar'ın, "ya Peygamber sen ki, bizi hidayet ettin, bizi doğru yola davet ettin, fakir idik bizi zengin ettin, bunların ecri için sana ne vererek". Resullullah (sav) sustu. Cebrail geldi ve Şûra suresinin 23. ayetini söyledi: "İşte bu, Allah'ın, inanıp salih ameller işleyen kullarına müjdelendiği şeydir. De ki: 'Ben buna (yaptığım tebliğ görevine) karşılık sizden bir ücret istemiyorum. İstedğim, ancak yakınlarıma (Ehl-i Beyt'ime ve manevi varislerime muhabbet ve meveddet) sevgidir ve kim güzel ve iyi bir iş yaparsa, onun iyiliğini artırırız'. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, şükürün karşılığını verendir" (Şûra 42/23). Bu ayeti yorumlayan Ehl-i Beyt mensuplarından İmam Zeynelâbidin, İmam Musa, İmam Cefer Sadık, Meveddet ayetinden maksat, Hız. Muhammed'in (sav) Ehl-i Beyt'i olan bizleri sevmektir, demişlerdir (URL 3)

İlahi aşkın sultanı Hız. Hüseyin önce beni öldürün, evlatlarımla parçalanmasını, başlarının kesilmesini, beden uzuvlarımla doğranmasını görmeyeyim demedi, insan üstü azabı çekmeğe, en çok sevdiği insanların Hız. Abbas'ın, Hız. Ali el-Ekber'in, Hız. Kasım'ın ve nicelerinin teker teker şehit olmasına, Allah'a kavuşmasına şahitlik etti. Atına binerek elinde kılıç kendine yol açarak Fırat'ın kıyısına geldiğinde 72 yerinden yara almasına bakmayarak halen savaşmaktaydı. Rivayete göre o anda Allah'tan nida geldi: Ya Hüseyin, biz sana şehadet müjdesini verdik, sen kahramanlık mı taslıyorsun. Hız. Hüseyin hemen Yezid'in askerlerini kırmaktan kendini alıkoymdu. Bu Allah aşkının ne kadar yüce olduğunun kanıtıdır. Azerbaycan folklor örneklerinde buna benzer bir anlatı Hız. Abbas'la ilgilidir.

"Hız. Ebelfezlebbas bakıyor ki Ali Ekber'i salıblar attan. Orada and içip deyir ki onlardan o kadar kıracağımla ki kara kan gelip benim atımın üzengisine çıka. O kadar onlardan kırır, Allah-taladan nida gelir:

- Ya Ebelfezlebbas, buları sen yaratmamışın ki sen de kırasan.

Deyir:

– Perverdigare! Ben and içmişem, benim Ali Ekber'imi attan salıplar, gözleri görmür. Gerek o kadar onlardan kıram, kan gelip üzengiye çıka.

Allah-tala görür ki Ebelfezlebbas'ın sabri yoktur, sabırsızdır, yukarıdan yağmur yağdırır, o kadar o kırmıştı ki o kan çıkır yüze. Allahdan nida gelir, deyir:

– Eyil atınnan.

Görür he, kan çıkıp üzengiye. Altda su var ahı. Düşür attan, Eli Ekber'i (Ali el-Ekber) alır kucağına getirip verir anasına" (KK-3).

Dinî folklorlarda Kerbela çölünde Hz. Hürr'ün, Hz. Hüseyin'in, oğlu Ali el-Ekber'in, kardeşi Hz. Ebül Fezl Abbas'ın, kundaktaki oğlu Ali el-Esker'in, Hz. Hasan'ın oğlu Kasım'ın, Hz. Zeynep'in oğullarının ve diğerlerinin savaşarak şehit olmaları sayısız varyantı olan efsanelerin, hikâyelerin, masalların, şiirlerin, ağıtların ve nihayet Şebih olarak isimlendirilen dinî tiyatroların yaranmasına neden olmuştur. Sadece Şebih meydan oyunlarının sayıları binin üzerindedir ve metinlerin çoğu Vatikan'da korunur (Rossi, Bombaci 1961). Türkçe sahnelenen Şebih, Arapça "bir şeye veya kimseye benzeme, benzetme, taklit etme" anlamındaki teşebbüh sözünden olup Şebih şeklinde özellikle Azerbaycan'da ve İran'da yaygınlık kazanmıştır. Kanaatimizce sayıları 50'den çok olan Şebihlerin genel konusu Kerbela, Hz. Hüseyin, Hz. Abbas, Hürr, Hz. Müslim'in çocukları, Ali el-Ekber ve benzeridir.

Kerbela'nın bir acı, üzüntü, musibet günü olmasına bakmayarak, insanlar acısını bir nebze de olsa hafifletmek için o günle bağlı gülüş doğuran hikâyeler anlatmışlar. Mesela, bunlardan birinde denilmektedir ki "Bilasuvur'da (Azerbaycan'ın ilçelerinden birinin adı) Şebih tamaşası gösterilirmiş. Sovyet dönemi imiş. O zamanlar Muharremlik yasaklanmıştı. Tiyatro gösterisinden haber tutan milisler (polis) gösteri meydanını basırlar ve rol alan oyuncularını alıp karakola götürürler. Mahkeme olur. Mahkeme, Yezid rolunu oynayana üç yıl, İmam Hüseyin rolunu oynayana da altı yıl habis cezası verir. Altı yıl habis cezasına çarptırılan der ki ay yoldaş mahkeme, bu nasıl bir iştir, Kerbela'da ölen de biz, çok habis cezası alan da biz?" (KK-5)

Şebih halk tiyatrosu Avrupalı bilim adamlarının da dikkatini çekmiş, yeni tiyatro arayışlarında Şebih'in tecrübesine başvurulmuştur (Bkz. Chodzko 1878; Ballieu 1889; Lassy 1916; Brook 1995; Chelkowi 1971; Buttanrı 2010 vb.) Şebih halk tiyatrosu genelde Şah İsmail'in Safevi Devleti'ni kurmasından sonra yaygınlaşmış, XX. yüzyılın sonlarına kadar varlığını koruyabilmiştir. Sovyet rejimi dahi Şebih tiyatrosunu unutturamamıştır. Ancak son dönemlerde Şebih tiyatrosunun düzenlenmesine izin verilmediğinden ve halkın da bu tür seyirlik oyunlara merakının azaldığından Mah-i Muharrem'de Şebih halk tiyatrosu artık oynanmamaktadır.

Bununla beraber halk arasında Kerbela şehitlerinin her biri ile bağlı mersiye, ağıt/okşama, rivayetlerin, masalların ve Şebihlerin toplamı Kerbela folklorunu oluşturur:

Etmeginen meni divane, oğul!

Gelginen, getmeginen

Bir bele meydana, oğul!
 Umudum sensen, Ali!
 Heç kese gelmir gümanım
 Korkuram öldüreler
 Çokdu bu çölde yabanım
 Toz konar zülflerüve
 Ey Ali Ekber, cavanım
 Gel otur zülflerüve
 Birce çekim şane, oğul!
 (Masallı folklor örnekleri-2, 2013, 333-334)

Başka bir efsanede deyilir ki 72 yerinden oklanan Hüseyin'in başını kesmeye gelen askere, sen benim katilim değilsin, bu günahı işleme, sabah ahirette bunun cevabını veremezsin demesi üzerine, o adam diz çökerek ağlaması, sen bu halinle de benim ahiretimi düşünürsün demesi, oldukça heyecanla anlatılır. (KK-2)

Hz. Hüseyin'in kendisinin de dediği gibi Yezid onu iki şey arasında seçim yapmaya zorlamıştır: ya zillet, ya din. Zillet Peygamber soyundan uzaktır, Ehl-i Beyt dinin koruyuculuğu görevini üstlenmekle hem Emeviler hem de Abbasiler döneminde takip edilerek öldürüldüler. O bakımdan Hüseyin'in mücadilesi Hakla batılın bütün dinler, inançlar boyu özetlenmiş sonucudur. Hz. Hüseyin'in zillete boyun eğmemesini bir anlatıcı şöyle özetledi: Hak Taala önünde din Muhammed'in, yol Ali'nin, koruyuculuk da Hüseyin'in görevidir (KK-1).

Çünkü Hz. Peygamber (sav) da “Dikkat ediniz! Sizden önce Ehl-i kitap olanlar 72 fırkaya bölündüler. Kuşkusuz bu ümmet de 73 fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan 72'si Cehennemde, biri Cennette olacaktır”. Ancak her mezhep her grup kendisinin hadiste sözü edilen “Fırka-i nâciye” (kurtuluşa eren fırka) olduğunu iddia etmiştir (Keleş 2005: 26, 29, 44). Hz. Peygamber'in (sav), kendisinden sonra ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağını haber verdiğine ait oldukça çok sayıda hadis vardır: “Ümmetimin yetmiş üç fırkaya ayrılacak, bunların içinden bir fırkası ehl-i necat (fırka-i nâciye) kurtulacaktır” (URL 4). Halk anlatılarına göre, Hz. Hüseyin de kurtulanların önderidir.

Bir Türkmen efsanesinde denildiği gibi Hz. Hüseyin'in başı kesilip Şam'a Yezid'e götürülürken askerler bir yerde dinlenmek istiyorlar. “Yezidler Hz. Hüseyin'in başını bir sandığın içine koyup bir Hıristiyanın sarayına götürürler ki geceyi orada kalsınlar. Hıristiyanlardan bazıları bu sandığın içinde ne olduğunu öğrenmek için gizlice sandığın yanına gelip 'Ey sandık! İçinde ne var, bizlere söyle' – diye sorurlar. Sandıktaki baş dile gelip 'Mazlumuna, garibine, şehidine Ali'nin oğlu İmam Hüseyin'in başıyım', der” (Baymıradov 1994: 37-38).

Hız. Hüseyin'in büyüklüğü hiçbir şeyle kıyaslanamayacak kadar yücedir. Nitekim bütün bu belalara, zulme bakmayarak Hız. Hüseyin Kerbela'da ne beddua etti, ne ağzından düşmanları hakkında kötü bir söz çıktı, ne de ah-feğan etti, aksine son ana kadar insanları imana, ahlaka, edebe, güzelliğe davet etti. Ve Yezid ve yezidiler kendi kötülük ve çirkinliklerini Hüseyin'in bu ali tavırlarında bir kez daha görmüş oldular. Sözlü kültürde buna işare eden yerler vardır. Örneğin İmamla alay eden bir grup askere Hız. Hüseyin "Ey ümmet sizin kötü sözleriniz, alaylarınız yarın kıyamet günü önünüze konulurken ne yapacaksınız" cevabını vermekle yetinir (KK-4). Ancak alaya alayla, küfüre küfürle yanıt vermez.

Kerbela baştan sona kadar folklordur, tarihin sözelleşmesidir. Onun her anı, her safhası acılı, yürekleri dağılayan, bir o kadar da ibretlik olaylarla, rivayetlerle, menkıbelerle, ağıtlarla doludur. İmam Hüseyin tarihte kıyamete kadar Müslümanların hafızasında kalacak öyle bir iz bırakmıştır ki, Kerbela folklorunu söyleyen ve dinleyenler onun tarihi gerçekliğine önem vermeden bu olaylara inanmışlar ve inanmaya devam ediyorlar. Kerbela hakkında yazılan tarih nitelikli kitap ve makalelere de dönemin sözlü kültür ürünleri etki göstermiştir (Mesela, Çağatay 1993; Duri 1991; Köksal 2008; Öz 2002; Üçok 1979 vb.) Hız. Hüseyin'in Kerbela olayı ister zaman ve mekan, isterse de tarih ve tahayyül açısından birinin diğerine uygun düşmeyen tarafları ile bilinir. Ancak bütün bunlara halk hiçbir zaman önem vermemiştir. Halkın merak konusu Kerbela olaylarının anlamı, İmam Hüseyin'in şehitlik felsefesi, bütünlükte sözlü tarihin başlıca fonksiyonu, yani kahramanın idealleştirilmesidir. Halk, Hız. Hüseyin olayını kendi vicdan süzgecinden geçirerek beslemiş, yaşatmış, yeniden şekillendirmiştir (Bayat 2014: 48).

4. Sonuç

Hız. Hüseyin'in folklor yaşamı bir masal kahramanının, bir mit kurtarıcısının, bir efsane savaşçısının, bir halk hikâyesi âşığının aynıdır. Faaliyeti bakımından Hız. Hüseyin sözlü kültürün kuralları bağlamında işlevselleşse de tarihi bir kişiliği olan ve kutsallık konumuna yüceltilmiş Ehl-i Beyt mensubudur. Efsane de, masal da, âşık şiiri de, Şebih tiyatrosu da bu bağlamda değerlendirilmeli, dinî folklorun kendine özgü üslubu, konusu, fonksiyonu dikkate alınmalıdır.

Hız. Hüseyin ve Kerbela olayı sadakatın, ihlasın ve imanın sınılandığı tarihi bir hadisenin sözlü kültürün kuralları doğrultusunda folklorik bir anlatıya dönüşerek yeniden yapılanmasıdır. Bu dönüşüm sözel tarihin sözlü edebiyat türü şeklinde ikinci bir yaşamıdır.

Nitekim ilk başta sözlü şekilde Müslümanlar arasında dolaşan bu anlatılar kısa bir zamanda çeşitli tarihi ve dinî eserlerin konusu olmuştur. Zaman geçtikçe Hız. Hüseyin sözlü tarih malzemesine dönüşmüş, sözlü tarih de dinî bilgisi olmayan (veya az olan) sade insanlar arasında efsaneleşme, masallaşma süreci yaşamıştır. Ancak halk anlatısı tarihi üstelemiş, ortaya halkın sözlü kültüründe yaşayan Hız. Hüseyin,

Kerbela ve Aşura çıkmıştır. Hz. Hüseyin'in folklorlaşmasında tarihi ve dinî eserlerle beraber maktel-i Hüseyin'lerin de rolü büyük olmuştur. Ve sadece Hz. Hüseyin değil, onun oğulları, kardeşleri ve diğer şehitler hakkında da halk edebiyatının çeşitli türlerinde anlatılar ortaya çıkmıştır. Kerbela folkloru “yezidilik“ adı ile bilinen bir terimin sözelden yazıya, tarihten siyasete kadar geniş bir alanda kullanılmasına neden olmuştur.

Hz. Hüseyin'le, Kerbela ile bağlı efsaneler, menkıbeler, masallar, âşık şiirleri, Şebih halk tiyatrosu, hatta gülmeceler tarihin sözlü geleneğe uyumlu bir biçimde şekillenmesi, Hz. Hüseyin'in, imamların, Ehl-i Beyt mensuplarının hem hayatta oldukları zamanda başlarından geçenleri hem de dünyalarını değiştikten sonra gösterdikleri kerametlerin anlatılmasıdır.

Folklorlaşan Kerbela ve İmam Hüseyin olayı bize fedakarlık yapmanın, kurban olunmanın en üst, en yüce makamını öğretti. Kerbela bizlere ruhumuzun Hüseyiniye, nefsimizin Yezidiye olduğu dersini verdi. Çıkarılması gereken bir ders de nefsimizin esiri olduğumuz ve nefsimizin bizi yönlendirdiği sürece Hz. Hüseyin'e değil, Yezid'e hizmet etmiş olacağımız konusudur. Halk anlatıları da sade üslubu, samimi yaklaşımıyla bizlere her zaman güçlünün değil, haklının yanında olmamızı öğütlemektedir.

Özetle folklorlaşan Hz. Hüseyin tıpkı tarihte olduğu gibi akide adına, Yezid kabile adına, Hz. Hüseyin İslam adına, Yezid menfaat adına mücadele vermişlerdir. Ehl-i Beyt ise her zaman akide adına mücadele vermiştir, çünkü Hz. Ali'nin özdeyişiyle “Haklı olmak kadar, haklı kalmak da önemlidir”. Ve halk Muharremlik taziyesinde Hz. Hüseyin olayını anlatırken şöyle der: “Her Müslüman Seyyidüş-şüheda ünvanı ile bilinen ve İslam'ın peygamberi Hz. Muhammed'in (sav) sevgili torunu, Allah'ın velisi ve aslanı Hz. Ali'nin oğlu, şehitliyin kiblesi İmam Hüseyin için yılda en azından bir defa göz yaşı dökmeli, onun yüce makamı karşısında baş eğmelidir” (KK-4). Çünkü Kerbela, Muharremlik, Aşura sadece Şiileri, Alevileri, Bektaşileri, Kızılbaşları ve Ehl-i Beyt taraftarlarını üzen ve ilgilendiren bir olay olmayıp tüm Müslümanları, hatta tüm insanlığı derinden yaralayan faciadır.

Sözlü edebiyatla Hz. Hüseyin ve Kerbela olayı arasındaki bağ tüm motiflerin - kahraman ve onun doğumu, yaptığı işler, kutsiyet, idealize edilme, sonda kahramanın trajik ölümü, ölümüyle sembole dönüşmesi kuramı, dinî folklorun sözlü kültürün icra bağlamında işlevsellik kazanmasına dayanmaktadır.

Kaynakça

Yazılı Kaynaklar

Aslan, Mehmet (2010). “İsmail Hakkı'nın ‘Hüseyin’ İsminin Fazileti ve Özellikleriyle İlgili Eseri: Risâle-i Hüseyiniye”. *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Edebiyat) II Cilt*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

- Ballieu, Jacques J. (1889). “Le Theatre Turc”, *Revue d’art dramatique No.XIII*.
- Bayat, Fuzuli (2014). *Kerbela Folkloru. Meherremlik Rituallarından Şebih Meydan Tamaşalarına*. Bakı: Elm ve tehsil.
- Baymıradov, Bayram (1994). *İmam Hasan ve İmam Hüseyin Halk Dessanı*. Daşhovuz
- Brook, Peter (1995). *Açık Kapı – Oyunculuk ve Tiyatro Üzerine Düşünceler*. Çev. M.Balay. İstanbul: YKY.
- Buttanrı, Müzeyyen (2010). “Kerbela Olayının Azerbaycan ve Türk Tiyatrosuna Yansıması”, *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Edebiyat) II Cilt*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Chelkowi, Peter (1971). “Dramatic and Literary Aspects of Taziye-Khani-Iranian Passion Play”, *Review of National Literatures, 1/II*.
- Chodzko, Alexander (1878). *Theatre Persan, Choix de Teazieh ou Drames*. Paris: E. Leroux
- Çağatay, Neşe (1993). *Başlangıcından Abbasilere Kadar (dinî-içtimai-iktisadî-siyasî açıdan) İslam Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Duri, Abdulaziz (1991). *İlk Dönem İslâm Tarihi*. Çev. H. Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Göççeli Aşık Necef (2000). Toplayıp Tertib Eden İ.Elesger. Bakı: Seda.
- Güngör, Şeyma (2008). “Tarihi Olaydan Menkıbeye, Menkıbeden Şahesere (Kerbela Olayı ve Hadikatü’s-Süeda)” *Icanas Bildiriler Kitabı (10-15 Eylül 2007), 2 Cilt*. Ankara: Atatürk kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu .
- Keleş, Ahmet (2005). “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marife* 3, 25-45.
- Kitapçı, Zekeriya (1988). *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı. Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı.
- Köksal, M. Asım (2008). *Hz. Hüseyin ve Kerbela Faciası*. İstanbul: Karaca Yayınları.
- Köprülü, M. Fuat (1966). *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lassy, Ivar (1916). *The Muharram Mysteries Among the Azerbaijan Turks of Caucasia*. Helsingfors.
- Masallı folklor örnekleri* (2013). 2-ci kitab, Derleyen ve Yayına Hazırlayan F.Bayat. Bakı: Nurlan
- Öz, Mustafa (2002). “Kerbela”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özmen, İsmail (1998). *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*. 2. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Rossi, Ettore, Bombaci, Alessi (1961). *Elenco di Drammi Religiosi Persiani*. Fonda Mss. Vaticani Cerulli, Citta del Vaticano.
- Suruç Salih (2014). *Cennet Gençlerinin Efendileri. Hz. Hasan-Hz. Hüseyin*. İstanbul: Timaş Yayınları.

- Tanyu, Hikmet (1976). “Dinî Folklor veya Dinî-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde bir Araştırma”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11, 123-124.
- Uludağ, Süleyman (1993). “Celâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 7, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Üçok, Bahriye (1979). *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- URL1: www.haberiniz.com.tr/.../koseyazisi66359-Hz (Erişim tarihi 12.01.2014)
Sezgin, Abdülkadir, “Hz. Hüseyin’le Kerbela’da Şehit Olan Türkler ve Biz” makalesi
- URL2: www.gadir.free.fr/gadir/ktb/pesaver/pesaver3.htm (Erişim tarihi 7.11.2015)
- URL3: [www.tr.wikishia.net/view/Meveddet_Ayeti](http://tr.wikishia.net/view/Meveddet_Ayeti) (Erişim tarihi 24.05.2019)
- URL4: www.sorularlailamiyet.com (Erişim tarihi 12.10.2020)

Sözlü Kaynaklar

- Kaynak Kişi 1: Gülsüm Muradova, doğum tarihi 1937, eğitimi ilk okul, Masallı ilçesi, Halıcalı köyü. Derleme tarihi 2012. Derleyen: F.Bayat
- Kaynak Kişi 2: Medine Hesnova doğum tarihi 1941, eğitimi orta okul, Masallı ilçesi. Harmandalı köyü. Derleme tarihi 2012. Derleyen: F.Bayat
- Kaynak Kişi 3: Sima Salayeva, doğum tarihi 1965, eğitimi üniversite, Lenkeran ilçesi, Bürceli köyü. Derleme tarihi 2013. Derleyen: V.Kerimova
- Kaynak Kişi 4: Gülüzar Hesnova, doğum tarihi 1913, okur-yazar değil, Masallı ilçesi, Harmandalı köyü. Derleme tarihi 1994. Derleyen: F.Bayat
- Kaynak Kişi 5: Hacer Hasanova, doğum tarihi 1950, eğitimi orta okul, Masallı ilçesi Şerefe köyü. Derleme tarihi 2013. Derleyen: F.Bayat ve N.Muhtarzade
- Kaynak Kişi 6: Urgiyye Veliyeva, doğum tarihi 1936, eğitimi ilk okul, Şerur ilçesi Danzik köyü. Derleme tarihi 2017. Derleyen: F.Kasımova

